
ARTYKUŁY

KAMILLA KSIĘŻNIK

ORCID: 0000-0002-2496-8601

Uniwersytet Śląski w Katowicach

kamilla.ksieznik@us.edu.pl

Możliwości wykorzystania materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego – na przykładzie Pomorza Zachodniego

Słowa kluczowe: metoda etnogeograficzna, Polski Atlas Etnograficzny, pamięć kulturowa, wierzenia ludowe, zmore, Pomorze Zachodnie, nauki o kulturze i religii

Keywords: ethnogeographic method, Polish Ethnographic Atlas, cultural memory, folk beliefs, mare (zmore), Western Pomerania, culture and religion studies

Wprowadzenie

Polski Atlas Etnograficzny (dalej: PAE) stanowi obecnie obszerny zbiór archiwalnych materiałów etnograficznych pochodzących niemal z całej Polski, z kilku dekad. Materiały dotyczące różnych zagadnień z zakresu kultury wiejskiej zbierano za pomocą jednakowych narzędzi badawczych w tych samych miejscowościach i w zbliżonym przedziale czasowym. Głównym założeniem PAE, od początków jego istnienia, jest tworzenie opracowań ukazujących zróżnicowanie kulturowe Polski, obejmujących rozmaite zjawiska z zakresu tzw. kultury materialnej, społecznej i duchowej. Obecnie dorobek PAE to jedno z istotnych źródeł pomagających poznać przeszłość, przydatny szczególnie w rozważaniach etnologów i antropologów kultury nad pamięcią społeczną (zbiorową). Jak podkreśla Jan Assmann, pamięć należy sobie uświadomić, co oznacza, że nie mogła ona zniknąć zupełnie oraz że musiały pozostać świadectwa, które wykazują charakterystyczną różnicę

w stosunku do teraźniejszości¹. Takimi świadectwami przeszłości są także dokumenty etnograficzne zebrane podczas badań atlasowych prowadzonych niemal w całej Polsce w drugiej połowie XX wieku. Badania te przyniosły niezwykle obszerny zbiór wiadomości dotyczących różnych dziedzin kultury utrwalonych w pamięci rozmówców.

Już w okresie kształtowania się PAE etnografowie i etnolodzy wskazywali przede wszystkim na historyczne znaczenie gromadzonych materiałów oraz ich użyteczność w odkrywaniu genealogii kultury tradycyjnej. Takie podejście zakłada sporą wartość obiektywną zbiorów atlasowych². Analizując materiały terenowe i mapy atlasowe z perspektywy pamięci kulturowej można wskazać na wiele nierozpoznanych dotąd wartości poznawczych tych materiałów dotyczących między innymi stosunku do przeszłości i aktywnego podejściu do niektórych jej przejawów³.

Celem niniejszego artykułu jest ogólne przedstawienie idei i specyfiki zbiorów PAE, zestawienie stanu zasobów archiwalnych pochodzących z badań przeprowadzonych w latach 1948–1989 na terenie Pomorza Zachodniego oraz ukazanie jednego z wielu sposobów ich wykorzystania jako materiału źródłowego dokumentującego przeszłość⁴. Przykładem takiego zastosowania stanie się analiza materiałów dotyczących funkcjonowania postaci nadprzyrodzonej, zwanej zmorą, w wierzeniach ludowych na wspomnianym obszarze, dokonana z użyciem metody etnogeograficznej w skali mikro (regionalnej).

Polski Atlas Etnograficzny – historia, główne założenia i stan prac

Historia PAE rozpoczyna się w okresie międzywojennym, kiedy powstaje pierwszy europejski atlas etnograficzny *Atlas kultury ludowej w Polsce*⁵ i rozwija się metoda

¹ Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w państwach starożytnych* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015), 45.

² Anna Drożdż, „Mapy etnogeograficzne a pamięć zbiorowa. Znaczenie materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego w interpretowaniu przeszłości”, *Ethnologia Europae Centralis* 11 (2013): 55–57.

³ Anna Drożdż, „Mapy”, 55–57.

⁴ Artykuł powstał w ramach realizowanego projektu *Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów sieci Internet, etap II* (11H 18 0068 87), finansowanego w latach 2020–2024 przez Ministerstwo Edukacji i Nauki w ramach programu Narodowego Program Humanistyki (szerzej zob. www.archiwumpae.us.edu.pl).

⁵ Kazimierz Moszyński, Jadwiga Klimaszewska, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1934); Kazimierz Moszyński, Jadwiga Klimaszewska,

etnogeograficzna⁶. Po II wojnie światowej prace nad realizacją PAE przejęło Polskie Towarzystwo Ludoznawcze (dalej: PTL). Już w 1947 roku wypracowano założenia teoretyczne i organizacyjne projektu⁷, opracowano też mapę podkładową PAE z podziałem na pasy, słupy i pola⁸.

W 1953 roku przeniesiono PTL i Pracownię PAE do Wrocławia, gdzie powołano Zakład Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk⁹ kierowany najpierw przez Józefa Gajka, później przez Janusza Bohdanowicza (dalej: ośrodek wrocławski). Od 1998 roku redaktorem PAE był Zygmunt Kłodnicki, który w celu kontynuacji badań przeniósł materiały atlasowe z ośrodka wrocławskiego do cieszyńskiej filii Uniwersytetu Śląskiego (dalej: ośrodek cieszyński). Obecnie formalnym opiekunem zbiorów atlasowych i kierownikiem Pracowni Digitalizacyjnej PAE jest Agnieszka Pieńczak.

Do głównych zadań PAE należało opracowanie serii map, które pozwolą na ukazanie zróżnicowania przestrzennego elementów polskiej kultury wiejskiej. W pierwotnym założeniu atlas miał pomóc w stworzeniu źródeł uporządkowanych przestrzennie i typologicznie, stanowiących podstawę do rekonstrukcji dawnych procesów historycznych kształtujących etnogeograficzną

Maria Bytnarówna, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 2 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935); Kazimierz Moszyński, Jadwiga Klimaszewska, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 3 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1936).

⁶ Szerzej, zob. Marian Pokropek, „Metoda etnogeograficzna”, w: *Metody etnologii*, cz. 1 (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1981), 61–85; Zofia Staszczak, „Metoda etnogeograficzna”, w: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*, red. Zofia Staszczak (Warszawa–Poznań: PWN, 1987), 232–233; Zygmunt Kłodnicki, Agnieszka Pieńczak, Joanna Koźmińska, *Polski Atlas Etnograficzny. Historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017), 17–62.

⁷ Janusz Bohdanowicz, „Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy”, w: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 1, cz. 1: *Rolnictwo i hodowla*, red. Janusz Bohdanowicz (Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1993), 8.

⁸ Na mapie podkładowej PAE znajdują się tzw. słupy i pasy, które odpowiadają w rzeczywistości kwadratowym arealom o powierzchni 20 x 20 km. Każdy z nich podzielono na 16 mniejszych pól o wymiarach 5 x 5 km. System słupów, pasów i pól pozwala na precyzyjne lokowanie miejscowości na mapach w formie sygnatury PAE, np. Dębogóra 6.16.VII (zob. np. *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego*, mapa 1, dostęp 20.08.2022, <https://www.archiwumpae.us.edu.pl/items/show/48>); więcej o specyfice map PAE, zob. Agnieszka Pieńczak, „Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana”, *Zeszyty Wiejskie* 16 (2011): 154–167.

⁹ Przemianowany kolejno na Zakład Polskiego Atlasu Etnograficznego, Grupę Roboczą PAE i Pracownię PAE Zakładu Etnografii IHKM PAN.

strukturę Polski¹⁰. Początkowo planowano 360 map z zakresu kultury materialnej, 412 map z zakresu kultury duchowej i 87 map z zakresu kultury społecznej¹¹; ostatecznie powstało ponad 1000 map¹², z czego opublikowano 770¹³. Dodam, że obecnie w ośrodku cieszyńskim podstawą pracy z mapami jest zmodyfikowana technika punktowa (każdy punkt na mapie obrazuje występowanie lub brak zjawiska w danej wsi), rzadziej stosowana jest technika powierzchniowa i linearna¹⁴.

Podstawą PAE są głównie materiały z badań terenowych prowadzonych z użyciem specjalnych kwestionariuszy¹⁵ we wsiach należących do tzw. stałej sieci PAE¹⁶; oprócz nich uzupełniająco wykorzystuje się także ankiety¹⁷, dane archiwalne i informacje wyekscerpowane z literatury przedmiotu. Materiały te stanowią podstawę naukową serii *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego* (pierwszy tom wydano w 1993 roku)¹⁸. Obecnie trwają prace nad opracowaniem tomu dotyczącego śląskich tradycji kulinarnych.

¹⁰ Bohdanowicz, „Polski Atlas”, 11.

¹¹ Tamże, 13.

¹² Wykaz map niepublikowanych, zob. Zygmunt Kłodnicki, „Polski Atlas Etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy”, *Lud* 85 (2001), 244–254; Kłodnicki, Pieńczak, Koźmińska, *Polski Atlas*, 117. Pierworysy map znajdują się obecnie w Archiwum PAE w Cieszynie.

¹³ Mapy są dostępne online, zob. *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego*, dostęp 24.05.2022, <https://archiwumpae.us.edu.pl/>.

¹⁴ Zob. szerzej: Agnieszka Pieńczak, „Metoda”, 160–165.

¹⁵ Przy ustalaniu zawartości kwestionariuszy skupiono się na tematach węzłowych, dających się uszeregować kompleksowo, są to: hodowla i rolnictwo (kwestionariusz nr 1, 2), rolnictwo, hodowla i budynki gospodarcze (kwestionariusz nr 3), budownictwo (kwestionariusz nr 4), transport i komunikacja lądowa (kwestionariusz nr 5), ludowa kultura materialna (kwestionariusz nr 6), zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe (kwestionariusz nr 7), zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe (kwestionariusz nr 8), zwyczaje i obrzędy weselne (kwestionariusz nr 9), demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych (kwestionariusz nr 10), wiedza i wierzenia ludowe (kwestionariusz nr 11), pomoc sąsiedzka (kwestionariusz nr 12), zob. Bohdanowicz, „Polski Atlas”, 17–18.

¹⁶ Do badań PAE wytypowano 338 wsi, biorąc pod uwagę m.in. ich stan rozwoju gospodarczego i kulturalnego oraz lokalizację przestrzenną (uznano, że odległość między wsiami nie powinna przekraczać 40 km). Wybrane w ten sposób miejscowości pokrywają obszar Polski mniej więcej równomiernie (Bohdanowicz, „Polski Atlas”, 14).

¹⁷ Bohdanowicz, „Polski Atlas”, 19–21.

¹⁸ *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 1, cz. 1: *Rolnictwo i hodowla* (Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1993). Do tej pory opublikowano 13 woluminów, z czego 7 w Cieszynie (w latach 1998–2020 redaktorem serii był Zygmunt Kłodnicki, od 2021 r. funkcję tę pełni Anna Drożdż).

Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego – długofalowa digitalizacja zbiorów atlasowych

Polski Atlas Etnograficzny to obecnie największe w Polsce archiwum etnograficzne. Spora część materiałów nadal wymaga opracowania naukowego. Jedną z nowoczesnych metod opracowania PAE jest trwająca digitalizacja, związana z pozyskiwaniem kolejnych środków ministerialnych z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki¹⁹. Sukcesywnie od 2014 roku powstaje syntetyczna, spójna, łatwo dostępna kolekcja danych źródłowych prezentowana na stronie Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego²⁰. Obecnie na platformie znajdują się trzy interesujące poznawczo kolekcje. Pierwsza z nich, o unikatowej wartości etnobotanicznej²¹, obejmuje ponad 470 ankiet dotyczących zbierania roślin dziko rosnących w celach pokarmowych i leczniczych (I–IV) w 239 miejscowościach (lata 1947–1953). Druga kolekcja składa się z 12 181 niepublikowanych fotografii dokumentujących krajobraz kulturowy wsi polskiej, wykonywanych podczas badań terenowych PAE (lata 1954–1971)²². Trzecia kolekcja porządkuje dotychczasowy dorobek atlasowy – obejmuje 770 map opublikowanych w zeszytach PAE (1958–1971) i tomach *Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego*²³.

¹⁹ Szerzej zob. Agnieszka Pieńczak, „Sprawozdanie z realizacji projektu »Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów w sieci Internet, etap I«”, *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 18 (2018): 259–263; Agnieszka Pieńczak, „Komunikat: Przyznanie dofinansowania na projekt badawczy »Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów w sieci Internet, etap II«”, *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 19 (2019): 173–175.

²⁰ Szerzej, zob. Kłodnicki, *Polski Atlas*, 199–142; Agnieszka Pieńczak, „Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego: możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze”, *Lud* 103 (2019): 207–229; Agnieszka Pieńczak, „Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego w 75-lecie działalności atlasowej”, *Dziedzictwo Kulturowe Wsi* 4 (2020): 23–35.

²¹ Zob. Łukasz Łuczaj, „Archiwal Data on Wild Food Plants Used in Poland in 1948”, *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 4 (2008), 1–19; Zygmunt Kłodnicki, Anna Drożdż, „Dzikie rośliny jadalne – materiały, mapy i opracowania tekstowe Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego”, w: *Dzikie rośliny jadalne – zapomniany potencjał przyrody. Materiały z konferencji Przemysł–Bolestraszyce 13 września 2007*, red. Łukasz Łuczaj (Bolestraszyce: RD-Druk, 2008), 96–121; Agnieszka Pieńczak, „The Collection of Questionnaires Concerning Wild Plants on the Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas”, *Slovensky narodopis* 15 (2016), 2: 205–219.

²² Kłodnicki, *Polski Atlas*, 123, 133–139 oraz obszerny wykaz miejscowości, w których wykonano fotografie, 319–331.

²³ Więcej na temat zdigitalizowanych zbiorów PAE: Kłodnicki, *Polski Atlas*, 117, 99–142.

Część z prezentowanych na platformie danych źródłowych dotyczy również Pomorza Zachodniego, o czym będzie mowa w dalszej części pracy²⁴.

Wiele materiałów źródłowych PAE czeka na opracowanie naukowe. Kolejne etapy projektu digitalizacji PAE zakładają udostępnienie kwestionariuszy dotyczących obrzędowości narodzinowej, pogrzebowej i weselnej (około 1000 notatników), czyli tematów najczęściej analizowanych przez badaczy²⁵. Obecnie w cieszyńskiej pracowni atlasowej trwają prace redakcyjne związane z opracowywaniem dalszych trzech cyfrowych kolekcji, liczących blisko 2000 obiektów. Wkrótce na platformie zostaną udostępnione dwie z nich: pierwsza obejmuje kwestionariusze PAE nr 7 pt. *Wybrane zagadnienia z kultury społecznej i duchowej. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe* (lata 1969–1976), druga – kwestionariusze PAE nr 8 pt. *Wybrane zagadnienia z kultury społecznej i duchowej. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe* (lata 1969–1977). W toku jest również cyfryzacja unikatowych fotografii terenowych Zygmunta Kłodnickiego dotyczących głównie form ludowego budownictwa, transportu i komunikacji oraz architektury sakralnej (lata 1960–1987).

Stan badań atlasowych na Pomorzu Zachodnim

Badania atlasowe prowadzono zasadniczo w całej Polsce, również na terenie tzw. ziem zachodnich i północnych zamieszkałych przez ludność przesiedloną po II wojnie światowej ze wschodniej Polski lub przybyłą w celach ekonomicznych z centralnej części kraju. W zbiorach PAE znajdziemy wiele zapisów wypowiedzi pochodzących z rozmów prowadzonych z osadnikami i przesiedleńcami. Pierwotne założenia atlasowe nie pozwalały na pełne wykorzystanie tych danych, traktowano je na mapach tylko jako uzupełnienie powstałego na kartogramie obrazu. Dane te warto obecnie traktować w kategorii opowieści narracyjnych, umożliwiających analizę opisu codziennego doświadczania rozmówców i strategii budowania tożsamości w nowym miejscu zamieszkania. Często okazuje się, że na nowym terenie praktykowano tradycje przywiezione z miejsca pochodzenia, wskazywano na to, co było uznane za istotne lub pozwalało odróżnić się od innych członków lokalnej społeczności w nowym miejscu zamieszkania.

²⁴ Zob. Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego, dostęp 24.05.2022, <https://archiwumpae.us.edu.pl/>.

²⁵ Pieńczak, „Cyfrowe Archiwum” (2019), 207–229.

Zapisy te wskazują na rolę i znaczenie pamięci zbiorowej w kreowaniu tożsamości mieszkańców²⁶. Sytuacja dotyczy wielu wsi na terenie obecnych ziem zachodnich i północnych, w tym również Pomorza Zachodniego (w granicach obecnego województwa zachodniopomorskiego).

Badania atlasowe na omawianym terenie realizowano od 1948 do 1989 roku (z przerwami) w 33 miejscowościach, pozyskując sporo unikatowych materiałów źródłowych dotyczących 12 tematów węzłowych, dokumentację fotograficzną i ankiety (zob. tab. 1). W tabeli przedstawiono kolejno: nazwę miejscowości, sygnaturę wyznaczającą jej położenie na mapie, wykaz zebranych w niej kwestionariuszy: *Hodowla i rolnictwo* (K1, K2), *Rolnictwo, hodowla i budynki gospodarcze* (K3), *Budownictwo* (K4), *Transport i komunikacja lądowa* (K5), *Ludowa kultura materialna* (K6), *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe* (K7), *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe* (K8), *Zwyczaje i obrzędy weselne* (K9), *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych* (K10), *Wiedza i wierzenia ludowe* (K11), *Pomoc sąsiedzka zw. także tłoką* (K12). W końcowej części tabeli znajduje się liczba fotografii terenowych z datą badań (F) oraz ankiet dotyczących zbieractwa roślin dziko rosnących w celach leczniczych i pokarmowych opatrzonych numerami I–IV (A1).

W analizowanych narzędziach badawczych, oprócz wypowiedzi indagowanych, znajdują się mniej lub bardziej dokładne metryczki, które pozwalają na określenie, czy osoba udzielająca wywiadu wywodzi się z grupy ludności rodzimej czy napływowej, co w przypadku Pomorza Zachodniego jest kwestią istotną z uwagi na liczne ruchy migracyjne.

Zestawione w tabeli materiały są dostępne w siedzibie PAE²⁷, częściowo też na platformie Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego (jak wspomniano, trwają prace nad digitalizacją kwestionariuszy dotyczących obrzędowości narodzinowej i pogrzebowej)²⁸.

Oprócz wymienionych w tabeli materiałów dane o Pomorzu Zachodnim można znaleźć również na mapach dostępnych na platformie cyfrowej²⁹ oraz

²⁶ Drożdż, „Mapy”, 61.

²⁷ Wydział Sztuki i Nauk o Edukacji w Cieszynie, filia Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn, p. B.3.8.

²⁸ Cyfrowe Archiwum.

²⁹ Kolekcja 770 map opublikowanych na łamach *Polskiego Atlasu Etnograficznego* (lata 1958–1981) oraz *Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego* (lata 1999–2013), zob. Cyfrowe Archiwum.

w innych uzupełniających materiałach źródłowych zdeponowanych w cieszyńskiej pracowni atlasowej³⁰.

W materiałach atlasowych znajdują się m.in. informacje dotyczące ludowej demonologii, w tym interesującej autorkę postaci nadprzyrodzonej zwanej w Polsce najczęściej zmorą (o czym w dalszej części).

Stan badań nad postacią zmorą w polskiej demonologii ludowej

Zgodnie z definicją demonologia to sfera wierzeń w różnorodne istoty duchowe, najczęściej niezindywidualizowane i niekiedy bezpostaciowe, które występują w otaczającej człowieka rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, wywierając pozytywny lub negatywny wpływ na bieg życia ludzkiego³¹. W polskich wierzeniach ludowych istoty demoniczne działały w dwóch obszarach: opiekuńczym (demony losu ludzkiego) i szkodliwym (demony nieszczęść, chorób i śmierci)³². Zmora niewątpliwie należała do tej drugiej kategorii.

Wierzenia i narracje związane ze zmorą mają szeroki zasięg i były notowane w wielu kulturach. Pomimo zaniku ram kulturowych, w obrębie których funkcjonowała ludowa demonologia, zmora – inaczej niż większość demonów – nie została zapomniana i nadal często pojawia się w spontanicznych wypowiedziach. Prowadzone od lat badania nad kompleksem wierzeń i doświadczeń związanych z tą istotą zaowocowały już kilkoma opracowaniami monograficznymi reprezentującymi różnorodne perspektywy metodologiczne, począwszy od folklorystyki, przez antropologię medyczną, aż po psychologię i psychoterapię³³.

Sporo danych o zmorze zestawiono w niedawno wydanym *Słowniku polskiej bajki ludowej*³⁴. Dotyczą one między innymi nazw stosowanych na jej określenie,

³⁰ Są to np. inne ankiety wysyłane do korespondentów terenowych, wypisy z literatury etnologicznej, kwerendy muzealne, dokumentacja z obozów terenowych oraz kilkakrotnie pierwowzory map, zob. Agnieszka Pieńczak, „Specyfika materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego”, w: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Halina Rusek, Agnieszka Pieńczak (Cieszyn–Katowice: Uniwersytet Śląski w Katowicach, 2011), 48–59.

³¹ Barbara Podgórska, Adam Podgórski, *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej* (Katowice: Wydawnictwo KOS, 2005), 106.

³² Leonard J. Pełka, *Polska demonologia ludowa* (Poznań: Wydawnictwo Replika, 2022), 127.

³³ Piotr Grochowski, „Zmora w Internecie. O statusie współczesnych wyobrażeń demonicznych”, *Literatura Ludowa* 3 (2016): 37–52.

³⁴ Violetta Wróblewska, red., *Słownik polskiej bajki ludowej* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018).

wyglądu tej postaci, form jej szkodenia ludziom, zwierzętom i roślinom oraz apotropaicznych³⁵ zachowań chroniących przed skutkami jej negatywnych działań³⁶. Postać zmory stosunkowo rzadko była jednak omawiana w kontekście metody etnogeograficznej. Nieco informacji na jej temat znajdziemy w zwięzłym opracowaniu Janusza Bohdanowicza³⁷. Autor odnotował informacje o duszeniu koni czy innych zwierząt, brakuje jednak danych dotyczących sposobów dręczenia ludzi. Wzmianka o zmorze pojawia się także w innym artykule dotyczącym demonów porywających i odmieniających dzieci³⁸. Niedawno omówiono tę postać znacznie szerzej w kontekście jej szkodliwej działalności wobec ludzi i zwierząt³⁹. Oprócz opisu zmory w tekście przedstawiono na mapie wybrane wątki demonologiczne związane ze zmorą traktowaną jako istota szkodząca, a także sporządzono obszerną kategoryzację działań szkodzących zmorze wobec ludzi. Wszystkie te artykuły opracowano w szerokim, ogólnopolskim kontekście; brak tu zatem odniesień regionalnych.

Postać zmory w wyobrażeniach ludowych
mieszkańców Pomorza Zachodniego
(w granicach obecnego województwa zachodniopomorskiego).
Analiza materiałów źródłowych PAE

Pomorze Zachodnie przez wieki wielokrotnie zmieniało swoje granice i strefy wpływów, stąd też trudne jest precyzyjne ustalenie jego zasięgu. Określa się je przykładowo jako terytorium historyczne leżące nad Morzem Bałtyckim

³⁵ Zgodnie z definicją określenie „apotropaiczny” oznacza „mający rzekomo własność magiczną, odwracający zło, odpędzający złe duchy” (*Słownik języka polskiego*, dostęp 20.08.2022, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/apotropaiczny;5409677.html>).

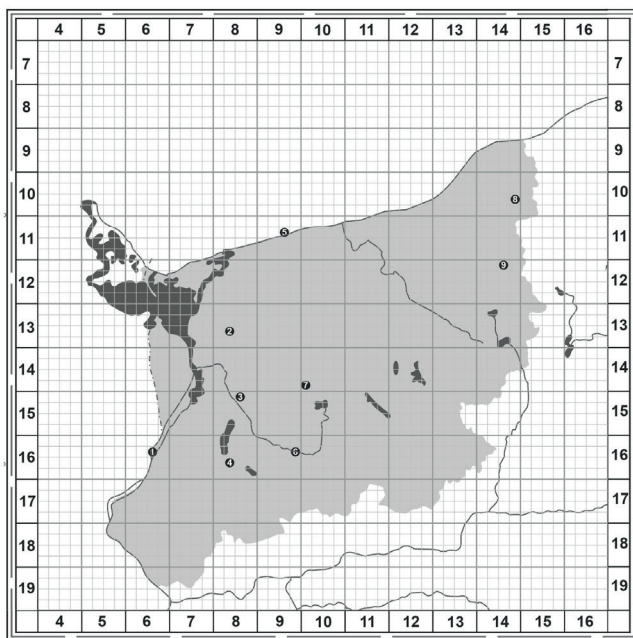
³⁶ Zestawione dane opierają się na wcześniejszych opracowaniach ludoznawczych i etnologicznych, zob. Grochowski, „Zmora”, 413–419, szerzej: Agnieszka Pieńczak, Polina Povetkina, „Mapowanie motywów mitologicznych. Zmora jako istota szkodząca ludziom i zwierzętom gospodarskim”, *Łódzkie Studia Etnograficzne* 60 (2021): 267–294.

³⁷ Janusz Bohdanowicz, „Demonologia ludowa. Relikty wierzeń w strzygonie i zmorze”, *Literatura Ludowa* 2 (1994): 43–62.

³⁸ Edyta Diakowska, Zygmunt Kłodnicki, „Demony porywające i odmieniające dzieci”, w: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 9: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, red. Zygmunt Kłodnicki, Agnieszka Pieńczak (Wrocław–Cieszyn: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Wrocławski, 2010), 176–261.

³⁹ Pieńczak, Povetkina, „Mapowanie”, 267–294.

między Pomorzem Gdańskim a Meklemburgią⁴⁰. Dla celów badawczych przyjęto Pomorze Zachodnie w granicach obecnego województwa zachodniopomorskiego (zob. mapa 1)⁴¹.

Mapa 1. Wykaz wsi Pomorza Zachodniego (w granicach obecnego województwa zachodniopomorskiego), w których przeprowadzono badania PAE w latach 1948–1989

Źródło: opracowanie własne.

Badania atlasowe na tak określonym terenie Pomorza Zachodniego prowadzono nad różnymi tematami w latach 1948–1989 w 33 miejscowościach (zob. tab. 1). W artykule wykorzystano informacje z dziewięciu wsi (zob. mapa 1), w których prowadzono badania za pomocą kwestionariusza PAE numer X pt. *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych*

⁴⁰ *Encyklopedia PWN*, dostęp 24.05.2022, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Pomorze-Zachodnie;3960218.html>.

⁴¹ Mapa stanowi fragment mapy podkładowej PAE. Sygnatury miejscowości odczytuje się kolejno: słup (kierunek północ–południe), pas (kierunek wschód–zachód) i pole (obszar dzielony na 16 mniejszych części), np. 6.17.XV.

(oprac. J. Gajek, Wrocław 1980)⁴². Informacje o zmorze zebrano za pomocą 10 rozbudowanych pytań o charakterze otwartym⁴³. Materiały te posłużyły do opracowania trzech map obejmujących następujące zagadnienia: wygląd zmorzy, szkodliwe działania wykonywane wobec ludzi i zwierząt oraz sposoby ochrony zwierząt przed nią. Mapy te opracowano techniką punktową.

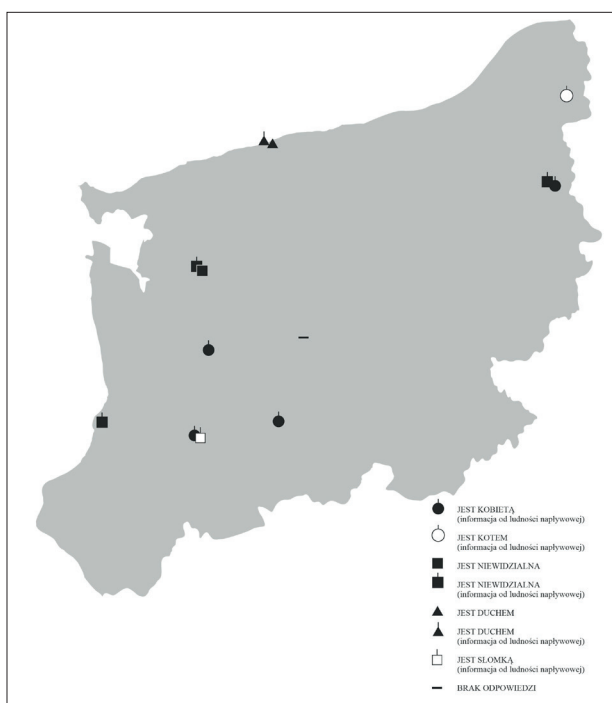
W celu ukazania możliwości wykorzystania zasobów atlasowych dotyczących Pomorza Zachodniego (w przyjętych powyżej granicach) przedstawiono skróconą (na potrzeby artykułu) analizę materiałów PAE z użyciem metody etnogeograficznej w skali mikro. Dotyczy ona niektórych aspektów wierzeniowych na temat zmorzy, odnotowanych przeważnie wśród ludności napływowej pochodzącej głównie z centralnej i wschodniej (w jej obecnych granicach) Polski (okolice Kutna, Płocka, Piotrkowa Trybunalskiego, Końskich, Polańczyka, Rzeszowa, Białegostoku, Biłgoraja) oraz dawnych Kresów Wschodnich (przedwojenne województwa – poleskie, tarnopolskie, wołyńskie, dzisiejsza Białoruś i Litwa, okolice Grodna [czyli Białoruś]). W celu zachowania pełnego kontekstu zachowano oryginalne wypowiedzi informatorów, dające możliwości dalszych badań nad omawianą problematyką.

⁴² Badania nad demonologią ludową prowadzono w około 230 miejscowościach w Polsce, zob. Agnieszka Pieńczak, Polina Mironova, „Stan badań atlasowych w Polsce i Rosji nad demonologią ludową (przykład zmorzy i innych istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne)”, *Slavia Orientalis* 69 (2020), 3: 493–514.

⁴³ Kwestionariusz nr 10, rozdział XVII: *Póldemon: zmora*. 1. Stwierdzić, czy w badanej wsi występuje opowiadanie o zmorze. Jeśli tak – ustalić: a) czy jest to istota nadmysłowa, niewidzialna?, b) czy jest to dziewczyna, kobieta, a więc osoba konkretna mieszkająca wśród ludzi, którą nocą opuszcza siła demoniczna (dech? dusza?) w postaci: chudej świni, ropuchy, myszy, ćmy, ptaka, owocu, jakiegoś przedmiotu, dręcząca ludzi we śnie?, c) wymienić szczegółowo, w jakiej postaci siła ta opuszcza ciało zmorzy (np. na rzeszocie, miotle, ożgu, na żdźble słomy, na niecce, a nawet w postaci dziewczęcej). 2. Zapisać jak w badanej wsi nazywają tego póldemona: zmora, mora, młora, nocnica, marzysko, mareszcze, płaczki, grudek? Czy w badanej wsi występuje tylko jedna nazwa na demona określonego w punkcie 1? 3. W Jaki sposób zmorzy dręczą ludzi śpiących? d) dławią, duszą siadając na piersi, e) całują ofiarę, wkładając ofierze język do ust, f) wysysają krew, mleko z ofiary? 4. Czy dręczenie posiada w miejscowej gwarze jakieś bliższe określenie, np. zmora morzy, zamorzyła lub podobnie? 5. Co wedle miejscowych opowiadań powoduje, że konkretna osoba staje się zmorą: g) są nimi z urodzenia, h) są to dusze na pokucie, i) przez spożycie jabłka, w którym znajduje się zmora, j) zawiedzione dziewczęta stają się zmorami i na śmierć zadręczają chłopców, k) osoby nieochrzczone. 6. Zbadać, jakie sposoby magiczne były stosowane przed napaścią zmorzy. 7. Czy można zmorę złapać, w jaki sposób i co z tego wynika? 8. Jak można zdemaskować konkretną osobę we wsi, że jest zmorą? 9. Do jakich osób we wsi używa się przezwiskowo wyrazu zmora? 10. Czy w badanej wsi istnieje opowiadanie, że zmorą był mężczyzna? Jak go nazywają? Zmora, chłop zmora lub podobnie?

Siódma córka w rodzinie to zmora

Zgodnie z informacjami zawartymi w analizowanych kwestionariuszach zmora przybiera rozmaite formy (zob. mapa 2). Mogła pojawiać się pod kilkoma różnymi postaciami (kobieta, kot, słomka, istota niewidzialna/ duch zmarłego). Często pojawia się przekonanie, że zmorą zostaje siódma córka w danej rodzinie (różne grupy osiedleńcze). Tylko w jednej z badanych wsi zabrakło jakichkolwiek danych na ten temat.

Mapa 2. Wygląd zmy

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań PAE z Pomorza Zachodniego.

Zmorą staje się kobieta mieszkająca we wsi lub sąsiednich wsiach (...). Zmorą zostaje kobieta, która urodziła się jako siódma córka (Sławęcín, ok. Choszczna)⁴⁴.

⁴⁴ Dalej podano płeć (K – kobieta, M – mężczyzna), rok urodzenia i miejsce pochodzenia respondenta. M, ur. 1914, Bereza Kartuska (lubelskie).

Tam gdzie ktoś miał siedem córek, to jedna z dziewcząt była zmora. Tu w Mechowie ani w sąsiednich wsiach nigdzie nie ma siedmiu córek, to i zmory teraz nie ma (Mechowo, ok. Pyrzyc)⁴⁵.

Zmora mogła zamienić się w coś małego, jakieś stworzonko, albo w słomkę, ale ona ani nikt z jej rodziny nie widział jej (Mechowo, ok. Pyrzyc)⁴⁶.

Zmora – jest to kobieta, żyjąca we wsi, która w nocy może zamienić się w kota. W tej postaci przychodzi ona do osób śpiących, siada im na piersi i dusi (Gwiazdowo, ok. Sławna)⁴⁷.

Zmora przechodziła kluczem-dziurką, mówili, że zmora kluczem przyjdzie. (...) Zmora to siódma córka, co się urodziła, taka zawsze była zmorą (Smogolice, ok. Stargardu)⁴⁸.

Zmorą może być kobieta stara panna, nieżonata, która przemienia się w ducha i przychodzi w nocy do śpiącego – siada mu na piersi i dusi go (Gwiazdowo, ok. Sławna)⁴⁹.

Zmora to jest duch jakiegoś zmarłego. Jest niewidzialna. Słyszano o takich, którzy chcieli chwycić zmorę. Czuwali całą noc, ale nie udało się, bo zmory nie można ani zobaczyć, ani złapać⁵⁰.

Zmora to istota niewidzialna, jakiś duch, który przychodzi w nocy do domu, siada człowiekowi na piersi i dusi go (...). Mówi się też, że zmorą jest żyjąca kobieta, która w nocy może się zmienić w jakiś mały przedmiot i przejść przez każdą szparę (Żydowo, ok. Sławna)⁵¹.

Zmora dusi śpiących i zapłata grzywy koniom

Jak wspomniano wcześniej, zmora była demonem szkodzącym. Jako demon niewidzialny działała w nocy. Dusila, ssala, wysysala z żyjących siły vitalne, szkodziła także zwierzętom, osłabiając je; swoimi działaniami mogła doprowadzić ludzi i zwierzęta do śmierci (zob. mapa 3). Męczenie koni polegało na jeżdżeniu na nich

⁴⁵ K, ur. 1898, Turowice (ok. Końskich).

⁴⁶ K, ur. 1912, Turowice (ok. Końskich).

⁴⁷ K, ur. 1906, Masłowice (ok. Wielunia).

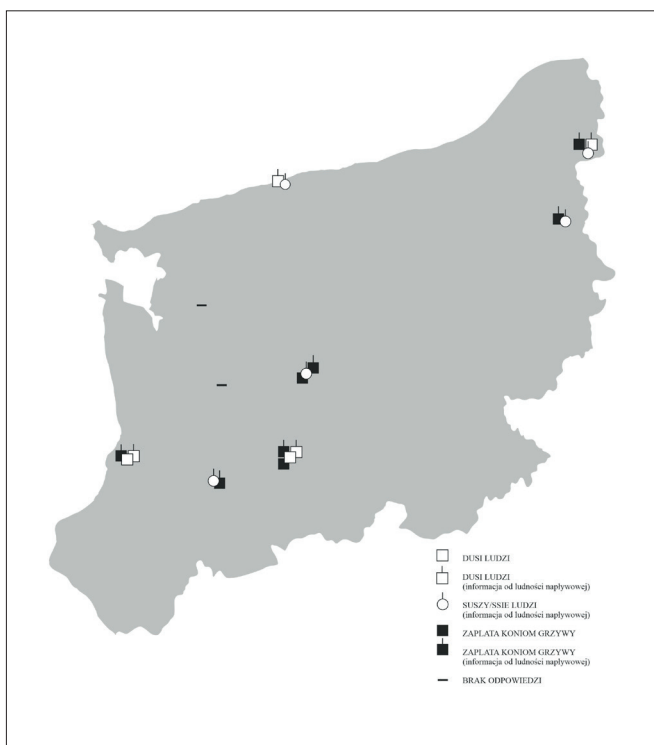
⁴⁸ K, ur. 1905, Prudno (rzeszowskie).

⁴⁹ M, ur. 1910, Warnięty (ok. Kutna).

⁵⁰ Informację podały osoby pochodzące z woj. wołyńskiego.

⁵¹ Brak pochodzenia informacji.

nocami i zamęczaniu, przez co odbierała im siły; plotła koniom także grzywy. Przekonania o szkodzącej działalności zmy były do siebie niezwykle podobne wśród miejscowych i różnych grup osiedleńczych; sporadycznie odnosiły się one wyłącznie do poprzedniej miejscowości zamieszkania (zob. Mechowo).

Mapa 3. Szkodliwe działania zmy wobec ludzi i zwierząt

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań PAE z Pomorza Zachodniego.

Zmora pod postacią kota siedzi śpiącemu na piersi i dławi go (Gwiazdowo, ok. Sławna)⁵².

Zmora na brzuch się waliła i mało nie udusiła tego, co do niego przysła (Smogolice, ok. Stargardu)⁵³.

⁵² Brak pochodzenia informacji.

⁵³ K, ur. 1905, Prudno (rzeszowskie).

Zmora jest najgorsza. Przychodzi do domu w nocy i męczy, dusi człowieka śpiącego. Człowiek, którego dusi zmora, chudnie, wysycha i w końcu umiera (Gąbin, ok. Gryfic)⁵⁴.

Człowieka zmora ususzy (Dębogóra, ok. Gryfina)⁵⁵.

Zmora w nocy przychodzi. Przychodzi i dusi. Nie wolno się odezwać, jak ona przyjdzie. Trzeba szybko rękami złapać. Jak jeden złapał to mu tylko pełno włosów zostało w rękach, a zmora znikła i więcej nie przyszła dusić. Ale nie każda zmora da się złapać, trza szybko chwycić (Budzieszewice, ok. Goleniowa)⁵⁶.

Zmora dusi człowieka. Może to czynić tylko w nocy, w dzień nie ma tej siły (...). Zmora również szkodzi koniom, splata im grzywę i jeździ tak na nich, iż całe są zgrzane (Sławęcin, ok. Choszczna)⁵⁷.

Koniowi grzywę pletła zmora, jaka ona była, jak wyglądała, to nie wiadomo (Dębogóra, ok. Gryfina)⁵⁸.

Zmora przychodziła też do stajni i pletła grzywę koniom, ale to nigdy nie zdarzyło się w Mechowie (Mechowo, ok. Pyrzyc)⁵⁹.

Ozmora przychodziła nie do każdego, przychodziła do tego konia, którego lubiła. Taki łomot i stuk był w stajni, co musieli go sprzedać, bo po całych nocach jeździła, póki nie zajeździła, a jak zapalili światło, to coś uciekło, jak ptaszek było (Sławęcin, ok. Choszczna)⁶⁰.

Istnieje opowiadanie o zmorze. Zna ją ludność w całej wsi, niezależnie skąd pochodzą mieszkańcy (...). Zmora przychodzi o 12 godzinie w nocy, przychodzi do stajni, aby koniowi zapłytywać grzywę i ogon. Uważali o 12, słysząc było tupot, furkotanie koni, konie się ploszyły, ale jej zmory nie widzieli. Do człowieka nie była podobna, boby widzieli (Lublino, ok. Stargardu)⁶¹.

⁵⁴ Informację podały osoby pochodzące z woj. wołyńskiego.

⁵⁵ K, ur. 1895, Jodłowa (rzeszowskie).

⁵⁶ M, ur. 1931, Sosnówka (wileńskie).

⁵⁷ M, ur. 1914, Bereza Kartuska (lubelskie).

⁵⁸ M, brak daty urodzenia, Rudna (poleskie).

⁵⁹ M, ur. 1917, Osa (ok. Końskich).

⁶⁰ M, ur. 1914, Bereza Kartuska (lubelskie).

⁶¹ M, ur. 1909, Nawsiółki (tarnopolskie).

Czerwona wstążeczka, modlitwa i odchody chronią przed zmorą

Narracje respondentów zebrane na Pomorzu Zachodnim obejmowały także rozmaite sposoby ochrony przed demonami (w materiałach źródłowych PAE znajdziemy sporo informacji na ten temat). Na mapie przedstawiono tylko ich fragment dotyczący działań profilaktycznych stosowanych wobec koni przed atakiem zmory (zob. mapa 4). Najczęściej wykorzystywano w tym celu atrybuty religijno-obrzędowe (modlitwa, woda święcona) bądź ekskrementy (odchody zwierzęce). Na analizowanym terenie informacje te są już jednak szczątkowe – w kilku wsiach stwierdzono brak odpowiedzi.

Mapa 4. Ochrona koni przed negatywnym działaniem zmory

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań PAE z Pomorza Zachodniego.

Żeby zmora nie ssała dziecka, małego dziecka niemowlęcia, wiązali na rączce dziecka czerwoną wstążeczkę. Wieszali też laleczki nade drzwiami, wieszali, żeby zmora nie ssała (Mechowo, ok. Pyrzyce)⁶².

⁶² K, ur. 1898, Turowice (ok. Końskich).

Aby zmora nie udusiła, trzeba pacierz mówić, to zmora odejdzie (Smogolice, ok. Stargardu)⁶³.

Aby zmora nie przychodziła, to kropili konia i stajnię święconą wodą, i modlitwy mówili, i święconym makiem obsypywali (Lublino, ok. Stargardu)⁶⁴.

Konia Józkowego chyciła, koń na wieczór ładną grzywę miał, a rano splątana, poplątana. Józek na to świńskim łajnem wysmarował grzywę raz, drugi, trzeci – to się już nie chyciła więcej konia (Dębogóra, ok. Gryfina)⁶⁵.

Jeżeli konia pokropiło się ługiem, to ozmora przez jakiś czas nie przychodziła (Sławęcin, ok. Choszczna)⁶⁶.

Zmora zaplata też koniom grzywę – koń się wtedy męczy i jest cały mokry. Trzeba koniowi przypalać grzywę i wtedy zmora do niego nie przychodziła (Żydowo, ok. Sławna)⁶⁷.

Podsumowanie

Polski Atlas Etnograficzny to największy projekt polskiej etnologii po II wojnie światowej, który wciąż trwa. Przez kilka dekad pozyskiwano wielotysięczne materiały etnograficzne dotyczące szeroko rozumianej kultury wiejskiej. Materiały zebrane w cieszyńskim Archiwum PAE, pomimo swej niedoskonałości czy momentami niekompletności, prezentują obecnie unikatową wartość dokumentacyjną i dotyczą zjawisk kulturowych, które już zarzucono bądź uległy głębokim modyfikacjom (np. demonologii ludowej). Nie ma obecnie już możliwości uzupełnienia tych badań, zadania dodatkowych pytań, weryfikacji nurtujących wątpliwości. Dotyczy to jednak większości dawniejszych materiałów etnograficznych – w tym powszechnie znanych i cenionych wielotomowych *Dzieł wszystkich* Oskara Kolberga, z których wciąż, mimo pewnych ograniczeń, korzystają współcześni badacze kultury wiejskiej w celach porównawczych.

⁶³ K, ur. 1905, Prudno (rzeszowskie).

⁶⁴ M, ur. 1908, Nawsiółki (tarnopolskie).

⁶⁵ K, ur. 1905, wołyńskie.

⁶⁶ M, ur. 1914, Bereza Kartuska (lubelskie).

⁶⁷ Brak pochodzenia informacji.

Istotne jest jednak to, że w zbiorach PAE można znaleźć wiele zapisów wypowiedzi pochodzących z rozmów prowadzonych z osadnikami i przesiedleńcami. Odczytanie ich jako opowieści narracyjnych umożliwia analizę zebranych wypowiedzi jako opisu codziennego doświadczenia rozmówców i budowania tożsamości w nowym miejscu⁶⁸, co stanowi unikatową wartość i otwiera nowe możliwości wykorzystania materiałów PAE. Respondenci zdają sobie sprawę, że żyją w innej już rzeczywistości społeczno-kulturowej („Tu w Mechowie ani w sąsiednich wsiach nigdzie nie ma siedmiu córek, to i zmory teraz nie ma”).

Z przeprowadzonych badań nad demonologią ludową wynika, że w latach osiemdziesiątych XX wieku wyobrażenia dotyczące wyglądu zmory i jej negatywnej działalności wobec ludzi i zwierząt wciąż były popularne w tradycji ustnej, i w zasadzie podobne wśród różnych osób napływowych zamieszkujących obecnie Pomorze Zachodnie. Przekonania te pamiętano w większości badanych wsi, choć wiedza o samych działaniach profilaktycznych chroniących konie przez zmorą była znikoma (być może w związku z ich coraz mniejszym znaczeniem w gospodarstwie wiejskim). Można jedynie przypuszczać, że zapisane narracje odnosiły się najczęściej do okresu międzywojennego i dotyczyły głównie stanu kultury wiejskiej terenów poprzedniego zamieszkania (gł. obszary wschodnie), choć nie zawsze było to bezpośrednio wyartykułowane. Mówimy zatem o swoistej rekonstrukcji dawnego dziedzictwa kulturowego.

Materiały atlasowe, zarówno udostępnione na platformie cyfrowej, jak i analogowe, można analizować obecnie w różny sposób, zależnie od przyjętej metodologii badań. Jednym z nich (ale nie jedynym) jest metoda etnogeograficzna, która stanowi jeden ze sposobów wykorzystania danych PAE jako materiału źródłowego dokumentującego przeszłość. Obecnie metoda ta może być przydatna głównie do ukazywania na mapach zapomnianych czy zanikających elementów dziedzictwa kulturowego (w formie czasowej i przestrzennej), wzbogacając wiedzę samych społeczności lokalnych (depozytariuszy tradycji) oraz stanowiąc doskonały materiał do dalszych badań dla specjalistów z różnych dziedzin (np. etnologów i antropologów kultury, historyków, socjologów, etnobotaników, religioznawców itd.). Polski Atlas Etnograficzny to unikatowe źródło wiedzy o przeszłości, pozwalające zdobyć wiedzę – parafrazując słowa Zofii Rosińskiej – nie tylko o przeszłości, ale także o przemianach teraźniejszości i ich znaczeniu⁶⁹.

⁶⁸ Drożdż, „Mapy”, 56.

⁶⁹ Rosińska Zofia, „Praca Pamięci”, w: *Kultura jako pamięć*, red. Elżbieta Hałas (Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2012), 107.

Tabela 1. Wykaz miejscowości, w których prowadzono badania PAE na Pomorzu Zachodnim w latach 1948–1989 (w granicach obecnego woj. zachodniopomorskiego). Zebrane materiały obejmują kwestionariusze (K1–K12*), fotografie (F), ankiety „zielniki” (A1)

Lp.	Miejscowość PAE	Sygnatura PAE	K 1	K 2	K 3	K 4	K 5	K 6	K 7	K 8	K 9	K 10	K 11	K 12	F	A1
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Bogusław (ok. Mysłiborza)	6.17.XV	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	III, IV (ok. 1948)
2	Broczyno (ok. Walcza)	13.14.XIII	1953	1954	1955	1959	–	1967/ 1969	1975	1973	1981	–	–	–	30 szt. (1955, 1959, 1967)	–
3	Brwice (ok. Dębna)	6.17.XVI	–	–	–	–	–	–	1971	1971	1981	–	–	–	–	–
4	Budzieszewice (ok. Goleniowa)	8.13.X	1953	1954	1955	1953/ 1965	1963	1964	1974	1973	1981	1984	1984	1984	23 szt. (1963)	–
5	Dębsko (ok. Drawska Pomorskiego)	11.16.VI	1953	1954	1955	1957	1963	1967	1975	1973	1980	–	–	–	24 szt. (1963, 1967)	–
6	Dębogóra (ok. Gryfina)	6.16.VII	1953	1954	1955	1956	1963	1966	–	–	–	1985	1985	1985	75 szt. (1956, 1963, 1967)	–
7	Gałowo (ok. Szczecinka)	14.13.XIV	1953	1954	1955	1956	1963	1964	1970	1970	1981	–	–	–	15 szt. (1963, 1964)	–
8	Gąbin (ok. Gryfic)	9.11.XVI	1953	1954	1955	1956/ 1963/ 1965	1962	1965	1975	1973	1979	1982	–	1984	58 szt. (1956, 1962, 1965)	–
9	Godków (ok. Chojny)	6.17.XV	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	IV (ok. 1948)
10	Gwiżdowo (ok. Sławna)	14.10.XII	1953	1954	1955	1955	1962	1965	1975	1973	–	1988	1988	1988	63 szt. (1957, 1962, 1965)	–
11	Jelenin (ok. Dębna)	6.17.XV	1953	1954	1955	–	1963	1967	–	–	–	–	–	–	21 szt. (1963)	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
12	Jelonek (ok. Szczecinka)	14.14.V	1953	1954	1955	–	1963	1966	1975	1973	–	–	–	–	55 szt. (1959)	–
13	Krepsko (ok. Wałcza)	14.16.VII	1953	1954	1955	–	1963	1966	1975	1973	–	–	–	–	29 szt. (1959)	–
14	Lublino/ Lublinowo (ok. Stargardu)	10.14.XIII	–	1954	1955	1957	1963	1965	–	1973	–	1985	1984	1985	29 szt. (1957, 1963, 1965)	–
15	Łęknica (ok. Szczecinka)	13.13.IX	1953	1954	1955	1956	1963	1964	1975	1973	1979	–	–	–	27 szt. (1956, 1963)	–
16	Mechowo (ok. Pyrzyce)	8.16.X	1953	1954	1955	1953/ 1957	1963	1967	1974	1973	1981	1984	1984	1984	23 szt. (1957, 1963)	–
17	Mścice (ok. Koszalina)	12.10.XV	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1 szt. (1962)	–
18	Nętno (ok. Drawska Pomorskiego)	11.14.VI	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	II (ok. 1948)
19	Objazda (ok. Słupska)	15.9.IV	–	1954	1955	1956/ 1963/ 1965	1963	1964/ 1968	1975	1972	1978	–	1986	1986	–	–
20	Pacholęta (ok. Gryfina)	6.16.VIII	–	–	–	–	–	–	1971	1971	1975	–	–	–	–	–
21	Piaski Łobeskie (ok. Łobza)	10.13.V	1953	1954	1955	1956	1963	1967	1975	1973	1981	–	–	–	13 szt. (1963)	–
22	Pobłocie (ok. Kołobrzegu)	11.11.XIV/ XV	1953	1954	1955	1959	1962	1967	1975	1973	1979	–	–	–	24 szt. (1959, 1962)	–
23	Radowo Małe (ok. Łobez)	10.13.XIV	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	I (ok. 1948)

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
24	Rosnowo (ok. Koszalina)	13.11.XIII	1953	1954	1955	1956/ 1965	1962	1965	1973	1973	1981	–	–	–	35 szt. (1956, 1962, 1963, 1965)	–
25	Sielsko (ok. Łobez)	10.14.VI	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	II (1948)
26	Sławęcin (ok. Choszczyna)	9.16.VIII	1953	1954	1955	–	1963	1967	–	1972	1981	1985	1985	1985	30 szt. (1955, 1963)	–
27	Smogolice (ok. Stargardu)	8.15.III	1953	1954	1955	1953/ 1957	1963	1965	1974	1973	1981	1984	1984	1984	37 szt. (1957, 1963, 1965)	–
28	Strączno (ok. Wałcza)	13.16.XIII	1953	1954	1955	1956	1963	1967/ 1969	1975	1973	1981	–	–	–	19 szt. (1963)	–
29	Suliszewo (ok. Drawska Pomorskiego)	11.14.XV	1953	1954	1955	1959	1963	1964	1975	1973	–	–	–	–	37 szt. (1959, 1963, 1965)	–
30	Świdwinek (ok. Świdwina)	11.13.X	1953	1954	1955	1955	1963	1964	1975	1973	1973	–	–	–	27 szt. (1963)	–
31	Trzciniec (ok. Wałcza)	13.14.XIII	–	–	–	–	1963	–	–	–	–	–	–	–	1 szt. (1963)	–
32	Wałcz	13.16.VII	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	I, II (ok. 1948)
33	Żydowo (Żytowo) (ok. Sławna)	14.12.III	–	1954	1955	1959	1962	1965	1975	1973	–	1989	1989	1989	60 szt. (1959, 1962, 1965)	–

* K1–K2 hodowla i rolnictwo, K3 rolnictwo, hodowla i budynki gospodarcze, K4 budownictwo, K5 transport i komunikacja lądowa, K6 ludowa kultura materialna, K7 zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe, K8 zwyczaj, obrzędy i wierzenia pogrzebowe, K9 zwyczaj i obrzędy weselne, K10 demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych, K11 wiedza i wierzenia ludowe, K12 pomoc sąsiadka.

Źródło: opracowanie własne na podstawie analizy analogowych zasobów Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego oraz Cyfrowego Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego (www.archiwumpae.us.edu.pl).

Bibliografia

- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w państwach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.
- Bohdanowicz, Janusz. „Demonologia ludowa. Relikty wierzeń w strzygonie i zmory”. *Literatura Ludowa* 2 (1994): 43–62.
- Bohdanowicz, Janusz. „Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy”. W: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. T. 1, cz. 1: *Rolnictwo i hodowla*, red. Janusz Bohdanowicz, 7–32. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1993.
- Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego. Dostęp 24.05.2022. <https://archiwumpae.us.edu.pl/>.
- Drożdż, Anna. „Mapy etnogeograficzne a pamięć zbiorowa. Znaczenie materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego w interpretowaniu przeszłości”. *Ethnologia Europae Centralis* 11 (2013): 55–63.
- Diakowska, Edyta, Zygmunt, Kłodnicki. „Demony porywające i odmieniające dzieci”. W: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. T. 9: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, red. Zygmunt Kłodnicki, Agnieszka Pieńczak, 176–261. Wrocław–Cieszyn: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Wrocławski, 2010.
- Grochowski, Piotr. „Zmora w Internecie. O statusie współczesnych wyobrażeń demonicznych”. *Literatura Ludowa* 3 (2016): 37–52.
- Grochowski, Piotr. „Zmora”. W: *Słownik polskiej bajki ludowej*, red. Violetta Wróblewska, 413–419. T. 3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Kłodnicki, Zygmunt. „Polski Atlas Etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy”, *Lud* 85 (2001), 239–275.
- Kłodnicki Zygmunt, Agnieszka Pieńczak, Joanna Koźmińska. *Polski Atlas Etnograficzny. Historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Kłodnicki, Zygmunt, Anna Drożdż. „Dzikie rośliny jadalne – materiały, mapy i opracowania tekstowe Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego”. W: *Dzikie rośliny jadalne – zapomniany potencjał przyrody. Materiały z konferencji Przemysł–Bolestraszyce 13 września 2007*, red. Łukasz Łuczaj, 109–124. Bolestraszyce, RD-Druk, 2008.
- Łuczaj, Łukasz. „Archiwal Data on Wild Food Plants Used in Poland in 1948”, *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 4 (2008): 1–19.
- Moszyński, Kazimierz, Jadwiga Klimaszewska. *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 1. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1934.

- Moszyński Kazimierz, Jadwiga Klimaszewska. *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 3. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1936.
- Moszyński Kazimierz, Jadwiga Klimaszewska, Maria Bytnarówna. *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 3. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935.
- Pełka, Leonard J. *Polska demonologia ludowa*. Poznań: Wydawnictwo Replika, 2022.
- Pieńczak, Agnieszka. „Specyfika materiałów źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego”. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Halina Rusek, Agnieszka Pieńczak, 48–59. Cieszyn–Katowice: Uniwersytet Śląski w Katowicach, 2011.
- Pieńczak, Agnieszka. „The Collection of Questionnaires Concerning Wild Plants on the Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas”. *Slovensky narodopis* 15 (2016): 205–219.
- Pieńczak, Agnieszka. „Sprawozdanie z realizacji projektu »Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów w sieci Internet, etap I«”. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 18 (2018): 259–263.
- Pieńczak, Agnieszka. „Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego: możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze”. *Lud* 103 (2019): 207–229.
- Pieńczak, Agnieszka. „Komunikat: Przyznanie dofinansowania na projekt badawczy »Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów w sieci Internet, etap II«”. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 19 (2019): 173–175.
- Pieńczak, Agnieszka. „Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego w 75-lecie działalności atlasowej”. *Dziedzictwo Kulturowe Wsi* 4 (2020): 23–35.
- Pieńczak, Agnieszka, Polina Povetkina. „Mapowanie motywów mitologicznych. Zmora jako istota szkodząca ludziom i zwierzętom gospodarskim”. *Łódzkie Studia Etnograficzne* 60 (2021): 267–294.
- Podgórska, Barbara, Adam Podgórski. *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej*. Katowice: Wydawnictwo KOS, 2005.
- Rosińska, Zofia. „Praca Pamięci”. W: *Kultura jako pamięć*, red. Elżbieta Hałas, 107–126. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2012.
- Staszczak, Zofia. „Metoda etnogeograficzna”. W: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*, red. Zofia Staszczak, 232–233. Warszawa–Poznań: PWN, 1987.

Abstrakt

Celem artykułu jest zaprezentowanie i przybliżenie unikatowych zasobów Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego, ze szczególnym uwzględnieniem materiałów zebranych w latach 1948–1989 na terenie Pomorza Zachodniego (w granicach województwa zachodniopomorskiego). W artykule ukazano także analizę zasobów atlasowych z użyciem metody etnogeograficznej na przykładzie wybranych wierzeń związanych z istotą nadprzyrodzoną zwaną zmorą (na Pomorzu Zachodnim). Wskazano także na inne możliwości wykorzystania materiałów źródłowych, np. w badaniach nad pamięcią kulturową.

Potential use of source materials from the Polish Ethnographic Atlas –
drawing on the example of Western Pomerania

Abstract

The article aims to introduce and illustrate the unique archive resources of the Polish Ethnographic Atlas, with particular focus on the materials collected in 1948–1989 in Western Pomerania (within the borders of the West Pomeranian Voivodeship). The article also features an analysis of the atlas resources by means of the ethnogeographical method, using the example of selected beliefs related to a supernatural being called a mare (Pol. zmorą) in Western Pomerania. Other possible uses of source materials, such as in research into cultural memory, are also outlined.

Cytowanie

Kamilla Książnik, „Możliwości wykorzystania materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego – na przykładzie Pomorza Zachodniego”, *Przegląd Zachodniopomorski* 37 (2022), 66: 315–338, DOI: 10.18276/pz.2022.37-14.